

Günümüz Toplumsal Gerçekliğinde Fârâbî'nin Erdemli Şehrinin İmkânı

Prof. Dr. Ejder Okumuş*

Özet

Bu çalışmada, insanlığın bugün içinde bulunduğu toplumsal gerçeklik durumunda Fârâbî'nin 10. Asırda tarif ettiği, çerçevesini çizdiği ve muhtevasını belirlediği erdemli şehrin inşasının mümkün olup olmadığı tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyoloji, şehir sosyolojisi, Fârâbî, erdemli şehir, imkân.

Giriş

İbn Haldun'un sosyolojisinin temel konuları arasında yer alan şehir, sanayileşmeyle ilişkili olarak ortaya çıkan modern sosyolojinin de temel konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Batı'da gelişen modern sosyolojinin şehri konu edinmesinde en önemli motivasyon noktalarından biri, şehrin Batı'ya özgü bir gerçeklik olarak ortaya konulması ve dolayısıyla bunun Batı'nın diğer toplumlara üstünlüğünün ve özgünlüğünün önemli kanıtlarından biri olarak sunulmasıdır. Nitekim Weber'in çalışmalarında (Bk. Weber, 1966) şehre Doğu-Batı ayırmalarında bu nokta dikkati çekmektedir (Bk. Turner, 1991, 2002; Sunar, 2011). Son çözümlemede gerçekten de şehir, sosyolojinin önemli konuları arasında yer almaktadır (Giddens, 2000, ss. 151-152).

Şehrin bugün sosyolojinin en önemli konuları arasında yer alması, modern toplumun büyük değişim süreçlerine girmesiyle ve insanlığın şehir hayatında ciddi sorunlarla karşılaşmasıyla doğrudan ilgilidir. Gerçekten de bugünün toplumsal gerçekliğinde hemen bütün dünyada küreselleşme, sanayileşme, çılgınca tüketim ve bencilce kazanma hırsının da etkisiyle oluşan çarpık kentleşme sebebiyle özellikle modern büyük kentler, insanların kalabalıklar ve beton yapılar içinde yalnızlık sarmalına düştüğü soğuk iletişimsizlikler dünyasının resmini vermektedirler. Bugün gerçekten de tabii hayattan uzaklaşan, erdem ve insanlık ekseninde değil daha çok tüketim ve madde merkezinde konumlanan beton yığını devasa metropoller ortaya çıkmıştır. İnsanlık, bu büyük kentlerde erdemlerden

* Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı

ve insanlıktan uzak, yığınlar arasında yapayalnız, çılgınca bir tüketim yarışının ortasında stres, depresyon, mutsuzluk, bağımlılıklar, suçlar ve intiharlar girdabına mahkûm edilmektedir. Bu durumun en önemli sebebi, belki de şehir hayatında erdem eksенinin kaybolması, erdemlerin egemen olmamasıdır.

Bu çalışmada, insanlığın bugün içinde bulunduğu toplumsal gerçeklik durumunda belirtilen sorunlarla bağlantılı olarak İslam filozofu Muallim-i Sâni Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî'nin (258/871?-339/950?) 10. yüzyılda tarif ettiği, çerçevesini çizdiği ve muhtevasını belirlediği erdemli şehrin inşasının mümkün olup olmadığı problemi sosyolojik açıdan ele alınmaktadır. Çalışmanın amacı, İslam medeniyet ve şehir filozofu Fârâbî'nin erdemli şehir yaklaşımının günümüz toplumsal gerçekliğinde hayata geçirilmesinin imkânlarını ele almak, anlamak ve anlamlandırmaktır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle Fârâbî'nin erdemli şehir görüşü ana hatlarıyla ortaya konulmakta, ondan sonra bugünün şehir gerçekliğinin ana karakteristik yönleri üzerinde durulmakta ve nihayet günümüz dünyasında erdemli şehrin imkân boyutları araştırılmaktadır.

Çalışmada öncelikle Fârâbî'nin bilhassa “*Ârâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdıla*” (1995a), “*es-Siyâsetu'l-Medeniyye*” (1995b), “*Fusûlun Munteze'a*” (*Fusûlu'l-Medenî?*) (1971), “*Tahsîlu's-Sa'âde*” (1995c), “*İhsâ'u'l-'Ulûm*” (1996), “*Kitâbu'l-Mille*” (1991, 2002), “*Tenbîh 'alâ Sebîli's-Sa'âde*” (2005a) adlı eserlerinden hareket edilmektedir. Elbette yeri geldikçe başka eserlerinden de yararlanılmaktadır fakat onun “şehir sosyolojisi”yle ilgili görüşlerine mezkur eserlerde yoğun olarak odaklanılmaktadır. Ayrıca Fârâbî'nin sosyolojisini anlamamıza katkı sunan başka kaynaklar da bu çalışmanın bibliyografyası içinde kendilerine yer bulmaktadırlar. Bu bağlamda belirtmek gerekir ki yazar, bu makalesinde daha önce Fârâbî'nin toplum ve şehir hakkındaki yaklaşımlarını ele aldığı çalışmalarına azami ölçüde dayanmaktadır. Bu çerçevede “Fârâbî'nin Medeniyet Sosyolojisine Katkıları” (2016), “Fârâbî Felsefesinde Toplumsal Kavramlar: Bir Başlangıç Çalışması” (2018), “Fârâbî'nin Din Sosyolojisine Katkıları -Bir Giriş Denemesi” (2018), “Fârâbî Felsefesinde Toplum Teması” (2019) ve *Fârâbî'de Toplum* (2020), başlıklı çalışmaları zikredilebilir.

1. Fârâbî'de Erdemli Şehir

Bir toplum teorisini olarak Fârâbî, eserlerinde (1995a, 1995b, 1971, 1995c, 1996, 1991, 2002, 2005a) ortaya koyduğu bilgi ve görüşlerine bir bütün olarak bakıldığında açıkça görülebileceği üzere toplumu, felsefesinin en önemli ve en temel konuları arasına yerleştirir, hatta belki de en önemli ve en temel konusu olarak belirler. Çünkü Fârâbî'nin felsefi yaklaşımında insan ve insanın mutluluğu çok mühimdir, hatta her şeyden önce gelir. İnsan tabiatı veya fıtratı gereği toplumsal bir varlıktır ve insanın mutluluğu da toplumsal varlık olmayla, toplum hayatının insan için zorunlu olmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Bu durumda denilebilir ki insanın mutluluğu toplumsal hayattan geçer. Toplum hayatı, insanların bir arada yaşamaları, insan ve mutluluğunun asli boyutudur (Okumuş, 2020: 13; Okumuş, 2015b; Okumuş, 2018c).

Fârâbî, toplum teorisinde ise şehre merkezi bir yer verir. Çünkü Filozof'un insan ve toplum görüşünde şehir, insanların toplumsal hayatı medeniyet düzleminde yaşadıkları en temel tam toplumu ifade eder. Fârâbî'ye göre (1995a: 113-114) şehir, insan için hayatı derecede önemli bir toplumsal birlikteliği ve mekansallığı ifade eder. Çünkü insan en değerli iyilik ve en yüce kemâle/mükemmelliğe, şehirden daha eksik konumdaki toplulukta (ictimâ') değil, evveleminde şehirde (medîne) ulaşılabilir. Şehir kötülük üzere de kurulabilir. Şehir kötülüklerle yönelen iradelerin merkezde olduğu bir toplumsal birliktelik de olabilir. İyilik irade ve ihtiyarla ortaya konulduğu gibi kötülük de irade ve ihtiyarla ortaya konulduğundan dolayı şehrin, insanların birtakım kötü amaçlara ulaşmak uğruna birbirleriyle yardımlaşmak üzere kurulması da mümkündür. Dolayısıyla her türlü şehrin mutluluğa (sa'âdet) ulaştıracağı söylenemez. Bu sebeple erdemli şehirler olduğu gibi erdemsiz, kötü, cahil ve mutsuzluk kaynağı şehirler de vardır. Fakat insan her halükarda gerçek mutluluğa şehirde, tabii ki erdemli şehirde erişebilir. Erdemli şehir (el-medînetu'l-fâdila), insanların gerçek mutluluğu elde etmelerini sağlayacak şeyler konusunda yardımlaşmak üzere bir araya geldikleri şehirdir. Erdemli topluluk (el-ictimâ'u'l-fâdıl), insanların mutluluğa ulaşmak için birbirleriyle yardımlaştığı topluluktur. Erdemli toplumdur (el-'ummetu'l-fâdıl), bütün şehirlerinin, mutluluğa ulaşmak için birbirleriyle yardımlaştığı toplumdur. Aynı şekilde erdemli medeniyet, erdemli büyük toplum, erdemli insanlık, yani erdemli mamura (el-ma'mûratu'l-fâdila) da, içindeki bütün toplumların ('umem-ümmedler) mutluluğa ulaşmak için birbirleriyle yardımlaşmaları durumunda gerçeklik kazanır.

Fârâbî'nin şehrinde şehrin toplumsal unsurları konusuna işaret etmekte fayda vardır. Tam/kâmil olmayan köy, mahalle, sokak ve ev toplulukları da aslında son sıradaki evden başlayarak sırasıyla birbirine bağlanırken en son köy de şehre bağlanır. Esasen Tam/mükemmel/yetkin/kâmil olmayan (ğayru'l-kâmile) insan toplulukları olarak köy topluluğu, mahalle topluluğu, sokak topluluğu ve ev topluluğu (aile) arasında en küçük gayr-i kâmil topluluk evdeki topluluktur. Mahalle ve köy birlikte şehir halkı için vardır. Fakat köyün şehirle ilişkisi, şehrin hizmetkârı olması itibariyledir, mahalle ise şehrin bir parçası olmak itibariyle şehre aittir. Sokak mahallenin, ev ise sokağın bir parçasıdır (Fârâbî, 1995a: 113).

Filozof'un şehir ile medeniyet tasavvuru ve gözlemlerine bakıldığında anlaşılır ki erdemli şehirler olabildiği gibi erdemsiz şehirler de vardır ve erdemli olmayan şehirler bir bütün olarak erdemli şehre göre çeşitli açılardan, örneğin ahlakî, siyasî, dinî, kültürel vd. açıdan olumsuzluklarla muttasıf şehirlerdir.

Fârâbî'ye göre (1995a: 141) erdemli şehirde de erdemsiz şehirde de erdemliler erdemli olmayan şehir mensupları gibi erdemli olmayan davranışlara zorlanma durumuyla karşılaşabilirler. Bu bağlamda mesela cahil şehir halkı gibi fiillerde bulunmaya zorlanan erdemli şehir insanları ayrı bir kategori oluştururlar. Böyle zorla ve zorbalıkla cahilce işler işlemeğe mecbur edilen kişi, zaten istemeyerek yaptığı şeylerden büyük eziyetler duyacağı için yapmaya mecbur bırakıldığı şeyi yapmaya devam etmesi, ona kötülük düzleminde ruhsal bir istidat kazandırmayacaktır. Dolayısıyla bu durum onu fâsık şehir halkının seviyesine düşürmez. Bunlar zorla işledikleri fi'illerden zarar görmez ve sorumlu tutulmazlar. Erdemli bir insan ancak yöneticisi erdemli şehre zıt şehirlerin halkından birine mensup

olması durumunda veya erdemli olmayan şehir halklarının yaşadığı yerlerde yaşamak zorunda kaldığı durumlarda bu tip durumlarla karşılaşabilir.

Görüldüğü gibi erdemli insanlar, erdemsizlik yapmaya zorlanabilmektedirler. Bu zorlamayı yapan aktörler de ya erdemli şehrin erdemsiz yöneticisi ya da erdemsiz şehir yönetimi ve mensuplarıdır.

Belirtmek gerekir ki Fârâbî (1995a: 112-121), şehri, şehrin toplumsal sistemini insan organizmasına benzeterek, insan organizmasındaki organların birbirleriyle ilişkileri üzerinden izah etme yoluna gider. Yine belirtildiği gibi Filozof, bunu yaparken şehri tam olarak organizmaya, mekanik bir ilişki ağına indirgemez, tersine şehirde ve toplumda insanların irade ve ihtiyaçlarıyla hareket ettiğini ifade etmek suretiyle indirgeme yapmadığını ortaya koyar.

1.1. Şehir Türleri

Filozof ve sosyolog Fârâbî, şehre tipolojik bir yaklaşımla bakar ve şehirleri nitelikleri yönünden üstünlüklerine göre ve sosyolojik özellikleri bakımından belli tiplere tasnif edip ayırarak ele alır. Fârâbî'nin eserlerine topluca bakıldığında (1995a: 112-166; 1971: 45-46; 1995b: 99-120; 1995c: 85-126), şehir tipolojisinin aşağıdaki gibi olduğu görülebilir:

1.1.1. Erdemli Şehir (el-Medînetu'l-Fâdıla)

Erdemli şehir, Fârâbî'nin (1995a: 113; 1971: 45-46) toplum görüşünde insanların, gerçek mutluluğu elde etmelerini sağlayacak şeyler konusunda yardımlaşmak üzere bir araya geldikleri şehirdir. Başka bir ifadeyle sakinleri veya mukimleri, insanın gerçek varlığı, varlığının idamesi, geçimi, hayatının muhafazası için gereken şeylerin en mükemmelinin elde edilmesi hususunda birbirine yardım eden şehirdir. İlk kemal veya yetkinlik (el-kemâlu'l-evvel), erdemlilerin fiillerini yapmaktır. İnsan, bütün erdemlilerin fiillerini yapmadan erdemli insan olmaz. Çünkü kemâl/yetkinlik/mükemmellik, insanın fiileri gerçekleştirecek melekelerle sahip olmasında değil, yapmasındadır. Bu kemâl insan için en yüce ve en nihai mutluluğu (es-se'âdetu'l-kusvâ) meydana getirir. İşte erdemli şehir, bu mutluluğa erişmek için sakinlerinin karşılıklı yardımlaşma halinde oldukları şehirdir.

Fârâbî erdemli şehrin yöneticilerinin de yönetilenlerinin de bir ruhunun olduğu, bu ruhun zaman ve mekan farklılığına rağmen aynı olduğu, ayrıca şehirde kolektif bir bilinç/ruh olduğu görüşündedir. Düşünür (1995a: 130-31) göre farklı zamanlarda birbirleri ardından gelen bütün erdemli şehir hükümdarları tek bir ruh ve her zaman aynı kalan tek bir hükümdar gibidirler. Aynı zaman diliminde ister tek bir şehirde isterse farklı pek çok şehirde hüküm süren birden fazla hükümdar olsun, onların hepsi aynı şekilde bir tek hükümdar, bir tek ruh gibidirler. Aynı şekilde bir şehrin farklı zamanlarda birbirleri ardından gelen farklı mertebelere mensup insanları da, zaman geçse bile hiç değişmeyen tek bir ruh gibidirler. Aynı zaman diliminde tek bir şehirde veya farklı birçok şehirde bir mertebeye mensup çok sayıda insan bulunsun bile bu mertebe ister yöneticilik ister hizmetçilik

mertebesi olsun, hepsi tek bir ruh gibidirler. Fârâbî'nin bu yaklaşımının şehrin bir ruhunun, kimliğinin ve ortak bilincinin olduğu görüşünü içerdği söylenebilir.

Filozofun erdemli şehir teorisinde erdemli şehir halkının hepsinin bildiği ve yaptığı ortak şeyler olduğu gibi, her bir mertebeye ve erdemli şehir insanlarından herbirine özgü olan bilgi ve davranış türü şeyler de vardır. Herbir insan, başkasıyla ortak olduğu hususlar ve mensubu olduğu mertebeye özgü olan şeylerle mutluluğa ulaşabilir. Bu iki şeye uygun davrandığı takdirde davranışları ona mükemmel ve erdemli bir ruhî yapı kazandırır. Bunları yapmaya devam ettiği müddetçe bu yapı artar ve en kuvvetli ve değerli yapı haline gelir ve böylece kuvvet ve değeri daha da ilerler. Mesela iyi yazı yazma ile ilgili fiillerin düzenli olarak devam ettirilmesi durumunda insan güzel yazı yazma sanatını kazanır. Aynı şekilde insan söz konusu fiillere ne kadar çok devam ederse, bu fiillerin kendisi sayesinde gerçekleştiği sanat da o derecede güçlü ve değerli olur; güç ve değeri o fiilleri tekrarladıkça da artar. Böylece bu ruhî yapıdan doğan haz daha çok, insanın buna karşı duyduğu özlem daha fazla ve ona karşı sevgisi daha büyük olur. Kendileriyle mutluluğun elde edildiği davranışlarda da durum böyledir. Bu davranışlar artırılıp tekrar edilir ve insan bunları düzenli ve sürekli bir şekilde uygularsa, hedefi mutlu olmak olan ruh daha güçlü, değerli ve yetkin hale gelir. Bu giderek öyle bir yetkinlik derecesine ulaşır ki, ruh artık maddeye ihtiyaç duymaz, ondan tamamen bağımsız hale gelir ve ne madde yok olunca o da yok olur ve ne de varlığını sürdürdüğünde artık maddeye ihtiyaç duyar.

1.1.2. Erdemli Şehre Zıt Şehirler (Mudâddâtü'l-Medîneti'l-Fâdıla: el-Mudunu'l-Mudâdde li'l-Medîneti'l-Fâdıla)

Fârâbî düşüncesi ve metafiziğinde erdemli şehrin zıtları şunlardır:

Cahil şehir (el-medînetu'l-câhile), fâsık şehir (el-medînetu'l-fâsika), değişikliğe uğramış şehir (el-medînetu'l-mutebeddile) ve sapkın şehir (el-medînetu'd-dâlle). Bu şehirlerdeki insanların karşılaştıkları olumsuzluklar erdemli şehirde bulunmaz.

1.2. Toplumsal Zümreler

Fârâbî (1971: 65-66) erdemli şehrin toplum yapısını ortaya koyarken erdemli şehrin unsurları olarak beş toplumsal kategoriyi ayırt eder. Bunlar, en erdemli olanlar (el-'efâdıl), lisan sahipleri (zevî'l-elsine), takdir edenler (el-mukaddirûn), mücahidler (el-mücâhidûn) ve mal sahipleridir (el-mâliyyûn). Birinci toplumsal zümre, yani en erdemliler, hakimler (hukemâ), ta'akkul edenler/pratik hikmet sahipleri (el-mute'akkulûn) ve büyük işlerde görüş sahipleridir. Din görevlileri ile lisan sahipleri; hatipler, belâğler, şairler, müzisyenler, kâtipler ve bu kapsama giren diğer kişilerdir. Takdir edenler; muhasebeciler, mühendisler, doktorlar, münecimler ve bu kapsamdaki diğer kişilerdir. Mücahidlere gelince; onlar savaşçı ordu, güvenlikçi ve benzeri kimselerdir. Son olarak mal sahipleri ise çiftçiler, çobanlar, tüccarlar gibi şehirde mal ve servet kazananlardır.

Bu gruplandırma veya tipolojinin dışında bir de eğitmenler ve eğitilenler şeklinde bir sınıflandırmayla Fârâbî, şehirde eğitim ve öğretim işini yürütenleri eğitim alanlardan ayırır.

Ayrıca toplumda entelektüel açıdan iyi durumda olan ve bilerek hareket edenlerle mukallitler ayrımı yaptığı da belirtilmelidir.

1.3. Erdemli Şehirde Muhalefet Grupları

Fârâbî (1995b: 99, 120-26), erdemli şehirde mezkur toplumsal zümre veya grupların dışında bir de ayrıntı otu, türedi ve toy gibi anlamlara gelen *nâbite* kelimesinin çoğulunu kullanarak aslında erdemsizler anlamında *nevâbit* (en-nevâbit) dediği muhalif gruplardan bahseder. Bu gruplar, tıpkı buğdayın arasından çıkan delice otuna veya ekinin içinde biten dikene ya da tahıl yahut bitkiler için yararsız ve zararlı başka otlara benzerler. Bunlar, erdemli şehrin genel yapısına, yasa, gelenek ve kültürüne, din (millet) ve inancına ters veya aykırı görüşlere sahip olmakla birlikte onların görüşleri bir şehir veya büyük bir toplum (cem'un 'azîm) oluşturacak nitelik, nicelik ve güçte olmazlar. Bilakis şehir toplumunun bütünü içinde kaybolur veya erirler. Bu grup erdemli şehir içinde birçok sınıfa ayrılır. Fârâbî nevâbit kavramını erdemli şehir veya toplumdaki muhalifler için olumsuz bir anlam içeriğiyle kullanırken bazı İslam filozofları, mesela İbn Bâcce (bkz. 1991: 42 vd.) daha çok erdemsiz bir şehirdeki erdemli filozoflar için kullanır (Bkz. Korkut, 2005: 179-80).

Fârâbî'nin erdemli şehrinde birçok muhalefet grubu (nevâbit) vardır. Bu muhalefet, çeşitli tiplerde kendini gösterir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür: Fırsatçılar, tahrifçiler, sapanlar, müsterşidler ve hak talipleri, hayâl ettikleri şeylerin yanlış olduğunu gösterenler ve de mutluluğu ve prensipleri hayal etmekle beraber onları zihinsel olarak yeterli derecede tasavvur etme gücüne veya anlayış ve algılama itibarıyla tasavvur etme gücüne sahip olmayanlar.

Fârâbî (1995b: 123), şehirdeki bu muhalif grupların, yani Nevâbit grupların tehlikesini, şehre verdikleri zararları önlemenin erdemli şehir yöneticisinin (reîsu'l-medîneti'l-fâdila) görevi olduğu görüşündedir. Erdemli şehrin yöneticisi muhalefet gruplarını ve yaptıkları işleri gözetlemeli, onlardan her bir gruba özgü çözüm üretmeli; düzelmek için gayret etmezlerse, örneğin şehirden çıkarmalı, cezalandırmalı veya hapsedmeli ya da bazı işlerde çalıştırmalıdır.

1.4. Medenî Olmayan Topluluklar

Fârâbî'nin “sosyoloji öncesi sosyoloji”sinde medenî toplum ve şehrin dışında o toplum ve şehre yabancı gayr-i medenî topluluklardan bahsedilir. Medeni ve toplumsal olmayan insanlar, Fârâbî'ye (1995b: 99-100.) göre hayvan tabiatlı insanlar (el-behîmiyyûn bi't-tab' mine'n-nâs) olarak nitelenir. Bu hayvan tabiatlılar, toplumsal/medenî değildirler; onların asla toplumsal/medenî birliklilikleri de yoktur. Bilakis onlardan bazıları insî/evcil hayvanlar (el-behâimu'l-'insiyye), bazıları vahşî hayvanlar (el-behâimu'l-vahşîyye) gibidirler. Bunların bir kısmı da yırtıcı hayvanlar misalidirler. Onların içinde çöllerde ayrı ayrı yaşayanlar olduğu gibi birlikte ve vahşî hayvanlar gibi her türlü ahlâksızlık içinde yaşayanlar da bulunur. İçlerinde şehirlere yakın yaşayanlar da vardır. Onlardan kimileri çiğ et

yer; kimileri yaban otları ile beslenir, kimileri de vahşi hayvanlar gibi avlanarak geçinirler. Bunlar, dünyanın yerleşme bölgelerinin periferisinde ya uzak kuzey ya da uzak güney noktalarında bulunurlar. Onlara hayvanlarmış gibi muamele edilmelidir. Evcilleşmeğe yatkın ('insî) olup şehir için bir şekilde yararlı olanlara dokunulmaz; onlar, köleleştirilir ve hayvan (el-behîme) gibi kullanılırlar. Yararlı olmayıp da zararlı olanlara diğer zararlı hayvanlara yapılan muamele yapılır. Aynı şey şehir halkının çocuklarından hayvanî (behîmî) olanlara da yapılmalıdır.

Filozof'un hayvan tabiatlı insanlarla ilgili bu yaklaşımı nasıl anlaşılabilir? Muhtemelen bu ifadeyle "insan" düzeyine çıkmamış, medenî olmayan, kolektif bilinci olmayan, dolayısıyla toplum olma düzeyinde bulunmayan insanlar kastedilmektedir.

1.5. Şehirde Farklılaşma, Eşitsizlik ve Bütünleşme

Fârâbî'nin şehrinde farklılaşma da önemli bir konudur. Erdemli şehrin birey ve grupları, Fârâbî'ye göre tek tip düşünen, tek tip yaşayan insanlar değildirler. Şehrin nüfusu içinde farklı yaşayan, farklı düşünen, farklı giyinen, farklı okuyan, farklı zevkleri olan, farklı tabaka veya zümrelere ya da gruplara mensup olan kimseler vardır. Yukarıda ele alınan hususların yanında Fârâbî, erdemli medinede bireysel ve toplumsal farklılaşmalardan özellikle bahseder. Şehir ve medeniyet filozofu Fârâbî'ye (1995a: 130-31) göre "erdemli şehir insanların hepsinin bildiği ve yaptığı ortak şeyler olduğu gibi, her bir mertebeye ve erdemli şehir insanlarından her birine özgü olan bilgi ve davranış türleri de vardır. Şehirdeki her bir birey, başkasıyla ortak olduğu hususlar ve mensubu olduğu mertebeye özgü olan şeylerle mutluluğa vasil olabilir. Bu iki şeyi yapması durumunda davranışları ona mükemmel ve erdemli bir ruhî yapı kazandırır. Bunları yapmaya devam ettiği müddetçe bu yapı artar, en kuvvetli ve değerli yapı haline gelir; böylece kuvvet ve değeri daha ileriye gider."

Filozofun şehir ve genel toplum teorisinde birey ve grupların toplumdaki statülerine ve üstlendikleri rollere göre, dolayısıyla yaptıkları işlere, sahip olup icra ettikleri mesleklerle, sanatlara, toplumsal kategorilere vs. göre toplumsal hayatta farklılaşma olgusu mevcuttur. Bu dikey veya yatay düzlemdeki farklılaşmanın toplumda eşitsizlikler doğurmasından daha doğal bir şey olamaz. Bu toplumsal eşitsizlikler ise toplumda, şehir hayatında çatışmalar, adaletsizlikler, çeşitli huzursuzluklar meydana getirebilir ve dolayısıyla toplumda birlik ve bütünleşme hali tehlikeye düşebilir. O nedenle sağlıklı bir toplumsal bünyede bu olumsuz duruma yol açacak durumların önlenmesine ihtiyaç vardır. İşte Fârâbî'ye göre bu önlemeyi gerçekleştirecek en önemli etkenlerden biri *sevgi*dir. Fârâbî'ye (1971: 70-71; 1980; 2005b) göre *sevgi* (el-mehabbe), şehrin hiyerarşik yapısı içinde yer alan farklı meretebe, derecelenme ve kısımların birbirleriyle birleşmesi, sağlıklı irtibat sağlaması ve bir bütünlük içinde kalması için hayati ölçüde mühimdir. Aslında birlik, bütünleşme, bağlılık vs. adaletle korunur; lakin adalet sevgiye tâbidir. Sevgi, kimi zaman anne babanın çocuğu için sahip olduğu sevgi gibi doğuştan olurken kimi zaman iradeyle olur. İradeyle olan sevgi erdem, menfaat ve zevk için olmak üzere üç şekilde olur. Sağlıklı ve erdemli şehirde sevgi öncelikle erdeme iştirak amacıyla gerçeklik kazanır. Bu iştirak, görüş ve

fiillerle ilgilidir. İştirak edilmesi gereken görüşler üçtür. Bunlar, başlangıç ile ilgili görüşler, son ile ilgili görüşler ve başlangıç ile son arasındaki şeyler ile ilgili görüşlerdir. Başlangıçla ilgili görüşlerde birleşme; Allah Te'âlâ, ruhaniler, örnek iyi insanlar, âlemin ve parçalarının nasıl başladığı, insanın nasıl meydana geldiği, âlemin parçalarının mertebeleri, birbirlerine göre pozisyonları, Allah Te'âlâ ve ruhanilere göre konumları, sonra insanın Allah'a ve ruhanilere göre konumu hakkında görüşlerinin birleşmesini ifade eder. İşte bu başlangıçtır. Son ise mutluluktur. Bu ikisi arasında, kendileriyle mutluluğun elde edildiği fiiller bulunur. Şehir halkının bu şeyler hususundaki görüşleri birleştiği ve sonra bu kendileriyle karşılıklı mutluluğa erişilen fiillerle tamamlandığı zaman, orada zorunlu olarak karşılıklı sevgi kendini gösterir. Ayrıca onlar, bir mekanda komşu oldukları, yani bir arada yaşadıkları, birbirlerine muhtaç oldukları ve birbirlerine yararlı oldukları için orada menfaat amaçlı sevgi ortaya çıkar. Sonra erdemlere katılımları, birbirlerine yararlı olmaları ve birbirlerinden hoşnut olmalarından dolayı orada hoşnutluk ve zevk amaçlı sevgi kendini gösterir. Böylece şehir insanları bu sevgiyle uzlaşır, birbirlerine ülfet eder ve etkileşim halinde yaşarlar.

Fârâbî (1971: 74-75), ayrıca erdemli şehrin mesleki ve sanatsal farklılaşmasının erdem ve adalet üzere olması için her bir ferdin hangi statüden olursa olsun tek bir sanat ve işle uğraşmasını önermektedir. Onun yaklaşımında ister hizmetçilik statüsü/mertebesinde, isterse reislik statüsü/mertebesinde olsun erdemli şehirdeki her fert kendisine, sadece bizzat kendisinin meşgul olduğu bir tek sanat ve bir tek iş tahsis etmiş olmalı ve bunun ötesine de geçmemelidir. Erdemli şehir aktörlerinden hiçbirinin, birçok işin ve tek bir sanattan daha fazla bir sanatın peşinden gitmesine üç sebepten dolayı müsaade edilmez: Öncelikle her insan, her zaman her iş ve sanat için uygun değildir. Daha doğrusu bir insan, bazen bir işten başka bir iş için başka bir insandan daha uygun ve verimli olur. İkinci bir iş veya sanatla uğraşan her insan, kendisini ona vakfedip çocukluğundan itibaren başka herhangi bir şey değil, sadece ona yöneldiğinde onu daha mükemmel, taha tam yapar, o işte de kişi daha liyakatli, daha becerikli hale gelir. Üçüncüsü ise, birçok işin belirli zamanları vardır. Bunlar ertelendiğinde, bu işler yapılmaz. Bazen aynı zamanda yapılacak iki işin bulunduğu da olur; eğer bir insan onlardan biriyle uğraşırsa, diğer birisi için hiç vakti olmaz ve ikinci bir fırsat da bulunmaz. Bu nedenle herbir işe bir insan tahsis edilmelidir ki onlardan herbiri zamanında ve başarıyla yapılabilсин.

Muallim-i Sâni, ifadelerinden bir bütün halinde bakıldığında anlaşılabilceği gibi şehirde yapısı gereği farklılaşmaların olduğunu, fakat bütünleşmenin de insanların her birinin kendi görev ve sorumluluklarını adalet ve sevgi temelinde yerine getirmeleriyle mümkün olacağını ileri sürer.

1.6. Şehirde Mutluluk ve Hikmet

Farabî'nin genel toplum teorisinde en anahtar kavramlardan biri şehir (medîne) iken, şehir sosyolojisinde en temel kavramlardan biri hikmettir. Erdemli şehrin inşa ve idamesinde hikmet çok hayatidir. Çünkü insanın nihai amacı veya gayesi olan insana mutluluğu hikmet öğretir.

2. Bugün Erdemli Şehrin İmkânı

2.1. Günümüzde Şehir Gerçekliği: Modern Şehir

Modern şehirler, sanayileşme, sekülerleşme ve maddecilikle de bağlantılı olarak insanların çok ciddi ve ağır sorunlarla yüz yüze geldikleri mekanlardır. Betonlaşmış donuklaşmış modern metropoller, israf, aşırı tüketim, bencillik, biriktirme tutkusu, dünyacılık ve sorumsuzlukların yol açtığı büyük çevre kirliliği ve atık sorunlarıyla insanları donuk ve betonlaşmış toplumsal ilişkilere, bir tür iletişimsizliğe, yalnızlığa, mutsuzluğa ve gelecek endişesine sürüklemeleriyle temayüz etmektedirler.

2.2. Modern Şehirde Medeniyet ve Ahlak Krizi

İçinde bulunduğumuz zaman diliminde insanlığın en büyük krizi medeniyet ve ahlak krizidir. İnsanlar bu krizle özellikle büyük şehirlerde karşı karşıyadırlar fakat küreselleşmenin etkisiyle neredeyse artık küçük yerleşim yerleri dahil bütün dünya bu krizi yaşamaktadır.

Kriz bağlamında denilebilir ki insanların bizzat “kendi yapıp ettiklerinden” (er-Rûm, 21/41), tabiatı acımasızca sömürmelerinden, çılgınca tüketmelerinden, aşırı israftan dolayı dünyamız kirlenmekte, çevremiz acımasızca tüketilmekte ve gittikçe yaşanamaz alanların çoğaldığı bir gezegen haline gelmektedir. İnsanı kendine, tabiata ve topluma yabancılaştıran donuk, katı ve çarpık kentleşme, insanlığı, toplumsal ilişkileri anlamsızlığa sürüklemektedir.

Modern şehirler, belirtilen sorunlarla da ilişkili olarak deprem ve sel gibi doğal afetlere karşı da dayanıksızdır, zayıf ve acizdirler. Doğal afetlere karşı zayıf kalmamızın ve şehirlerimizin her ne sebeple olursa olsun adeta yaşanamaz hâle gelmesinin temelinde medeniyet, şehir ve çevre bilincinden yoksun olmak, çevreyle ilişkilerimizi olması gerektiği şekilde geliştirmemek, tabiata iyi davranmamak, mekânla ilişkilerimizi varoluş esaslarına aykırı bir şekilde kurmak bulunmaktadır.

2.3. Erdemli Şehre İhtiyaç

Bugünün şehirleri insanlar için daima içinden çıkılmaz problemler üretmektedir. İnsanlar şehirlerde mutsuzlaşmaktadırlar. İnsanlar hem şehirlerde yaşamakta hem de bir mensubu oldukları şehirlerden şikayet etmektedirler. Bugün hemen hemen bütün dünyada kapitalizm, küreselleşme ve sanayileşmeyle de bağlantılı olarak ortaya çıkan çarpık kentleşme sebebiyle doğallıktan uzaklaşan, erdemleri, paylaşmayı, bütünleşmeyi, insanlığı değil daha çok aşırı tüketimi, bireyciliği, ayrılmayı ve ayrışmayı, ötekileştirmeyi ve maddeyi esas alan beton yığını devasa metropoller ortaya çıkmıştır. Beton yığını bu büyük kentler, insanlar arası ilişkileri de betonlaştırmaktadır. İnsanlık, beton yığını hâline gelmiş bu metropollerde erdemden ve insanlıktan uzak, yığınlar arasında yapayalnız, çılgınca bir tüketim yarışının ortasında stres, depresyon, mutsuzluk, bağımlılıklar, suçlar ve intiharlar girdabına düşer olmaktadır. İnsanlar, estetik ve mimarisi tabiatla uyumlu ve barışık olan,

yaratılmış her canlıya dost, güvenli, özgür, mutlu ve huzurlu bir şekilde yaşadıkları erdem eksenli şehirler inşa etmeye bugün her zamankinden daha fazla ihtiyaç içindedirler.

Gerçekten de kendimizi ve çevremizi korumak, toplumsal ilişkileri insanileştirmek ve yaşanılır şehirlere sahip olmak adına yapılması gereken şeyin, medeniyet, insan ve erdem merkezli şehirler ve erdemli bir dünya inşa etmek olduğu anlaşılır. Bu manada şehirler inşa etmenin yolu da güzel ahlak ve erdemler ekseninde sağlam şehirler inşa etmekten geçmektedir. Güzel ahlak ve erdemler ekseninde şehir inşa etmek ise emanet, liyakat ve ehliyete uygun olarak insan haklarına riayetle, medeniyet merkezli, insaniyete dayalı marmur şehirler tesis etmektir.

2.4. İhtiyaçtan İmkâna Erdemli Şehir

Ünlü İslam düşünürü Fârâbî'nin kavramsallaştırmasıyla erdemli şehir, kelimenin tam anlamıyla medeniyetin, medeniyet ilke ve kodlarının, iyi ahlaki esasların geçerli olduğu, erdemlerle mücehhez şehirdir. Bu şehir, medeniyetin kent anlayışı ve pratiğini ifade etmektedir. O halde erdemli şehir, bir ütopya değil toplumsal hayatın sağlıklı ve mutlu biçimde inşa edildiği bir şehir düşüncesi ve uygulamasına işaret etmektedir. Temel karakteristik özelliğini erdemlerin oluşturduğu şehir, insanların bir arada yaşamalarının gereği olan görevlerini layıkıyla yerine getirdikleri, birbirlerine yardım ettikleri ve dolayısıyla nitelikli yaşadıkları bir birliktelik ve toplumsal etkileşim gerçekliğidir. Nitekim Fârâbî'ye göre insanların mutluluğa erişmeleri için bir arada yaşamaları, toplumda üzerlerine düşen görevleri yerine getirmede birbirleriyle yardımlaşmaları bir toplum kurmaları ve şehir inşa etmeleri zorunludur. Sadece halkının mutluluğa erişmek için yardımlaşmak üzere bir araya geldiği şehir, erdemli şehirdir.

Gerçekten de insanların yaşamak, toplum hâlinde hayatlarını sürdürebilmek ve mutluluğa erişmek maksadıyla birbirleriyle yardımlaşmaları, yani yapmaları gereken işleri yapmaları, mesleklerini ifa etmeleri, birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli üretim faaliyetinde bulunmaları bir zorunluluktur. Yardımlaşma ile şehrin, medeniyetin, topluluğun, toplumun ve insanlığın erdemli olması arasında sıkı bağlar mevcuttur. İşte bu bağlar çerçevesinde söylemek gerekirse; insanların yardımlaşmak ve böylece huzuru ve mutluluğu elde etmek üzere bir araya gelip kurdukları şehir, erdemli şehirdir. Aynı şekilde insanların mutlu olmak için birbirleriyle yardımlaştığı topluluk, erdemli topluluk ve bütün şehirlerinin, mutluluğa ulaşmak için birbirleriyle yardımlaştığı toplum erdemli toplumdur. İçindeki bütün toplumların mutluluğa ulaşmak için birbirleriyle yardımlaşmalarıyla gerçeklik kazanan dünya ise erdemli dünyadır (Fârâbî, 1995a).

Erdemli şehir her şeyden önce güzel ahlaki ilkelerin geçerli olduğu güvenli şehirdir. Günümüzde sosyal hayatta en çok ihtiyaç duyduğumuz güven, erdeme dayalı şehrin iyi ahlaki ilke, erdem ve değerler üzere kurulu olmasıyla en belirleyici niteliklerindendir. İyilik üzere kurulu şehrin ifadesi olarak bu şehirde insanların güven içinde yaşamaları, rahatı, huzuru, refahı ve kısaca mutluluğu esastır. Güven, sorumluluk, iş bölümü, üretme, paylaşma ve yardımlaşma temelinde hareket eden bu şehrin mensubu bireylerden her biri,

erdemlerin gereği olarak şehirde kendi üzerine düşen sorumluluğun gereğini layıkıyla yerine getirir, görevlerini ifa eder. Her meslek sahibi mesleğini en doğru ve en iyi şekilde icra ederek şehrin güvenle yaşanılır bir toplumsal ortam olmasına ve böylelikle şehrin huzur ve mutluluğuna katkıda bulunur.

Sıfatını ve rengini erdemin belirlediği şehir, medeniyet perspektifiyle geniş ve engin görüşlülüğün, bilginin, idrakin, bilimin, eğitimin, insaniyetin, hoşgörünün, ihsanın, sevginin, şefkatin, adaletin, imarın, estetiğin egemen olduğu bir şehirdir. İslam şehirlerinde, mesela Osmanlı şehirlerinin pek çoğunda erdemli şehrin örnekleri kolayca görülebilir. İslam medeniyetinde şehir ve mimari, insanı giydiren süsleyen bir elbise gibidir. Şehirleşmenin odağına insan alınır, sonra şehir ona göre imar, ihya ve inşa edilir. Erdemli şehirde mimari ve mühendislik erdemler esasında sağlam bir temelde yürütülür. Mimari, insan ruhunun bir sezgi ve duyuşu, mühendislik ise bu sezginin yapıya işlenmiş hâlidir.

İslam medeniyetinde mimariye bir medeniyet projesi olarak bakmış, şehirler fethetmek kadar şehirleri tesis, inşa ve ihya etmenin önemli olduğunu idrak etmiş, bu idraki kurdukları ve yaşadıkları şehirlere aksettirmişlerdir. İnşa ettikleri şehirlerde bilgi ve hikmeti merkeze alan bir tasavvurla yaşamışlardır. Bu şehirlerde tevhid ekseninde, fıtrata uygun, merhamete dayalı bir inanç ve düşünce iklimi, çoğulculuğa ve hürriyete dayalı, barış içinde, birlikte ve bir arada yaşamaya imkân veren bir medeniyet bilinci ile pratiği hâkimdir. Bu medeniyet anlayışı İslam medeniyetinde Mekke'yi, Medine'yi, Kudüs'ü, Şam'ı, Bağdat'ı, Kahire'yi incelikli bir şekilde işleyip kuşatmıştır. Yine bu medeniyet perspektifi Buhara'ya, Semerkant'a, Taşkent'e, Merv'e, Agra'ya, Kayrevan'a, Kurtuba'ya, Gımata'ya, İşbiliye'ye, Timbuktü'ye, Bursa'ya, Konya'ya, Sivas'a ve İstanbul'a anlamını kazandırmıştır.

Sonuç

Bu çalışmanın gösterdiği gibi Fârâbî'nin erdemli şehri, bugünün toplumsal gerçekliğinde mümkündür. Hatta insanlığın şehirlerde ciddi bunalımlara gark oldukları düşünülürse insanlık bugün erdemli şehre muhtaçtır. Bundan dolayı insanlığın bu dünyayı yaşanılır hale getirmeleri ve mutlu bir şekilde yaşayabilmeleri için erdemli şehirler kurma zorunluluğu bulunmaktadır.

Kaynakça

- Fârâbî, Ebû Nasr, *Ârâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdila*, thk. Albert Nasrî Nâdir, Beyrut 1995.
 Fârâbî, Ebû Nasr, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, thk. Fevzi M. en-Neccâr, Beyrut 1995.
 Fârâbî, Ebû Nasr, *Fusûlun Munteze'a (Fusûlu'l-Medenî)*, thk. F. Dieterici, Beyrut 1971.
 Fârâbî, Ebû Nasr, *İhsâ'ü'l-'Ulûm*, Kahire 1996.
 Fârâbî, Ebû Nasr, *Kitâbu'l-Mille*, thk. Muhsin Mehdi, Beyrut 1991; 2. bs. 2002.
 Fârâbî, Ebû Nasr, *Tahsîlû's-Sa'âde*, Beyrut 1995.
 Fârâbî, Ebû Nasr, *Tenbîh 'alâ Sebîli's-Sa'âde*, thk. Ca'fer Âl-i Yâsîn, Necef 2005.

- Giddens, Anthony, *Modern Sociological Theory*, Cambridge 2000.
- İbn Bâcce, *Tedbîrü'l-Mütevahhid*, çev. Mahmut Kaya, İstanbul 1991.
- Korkut, Şenol, "İbn Bâcce'de Siyaset ve Nevâbit Kavramı", *İslam Felsefesi Araştırmaları Dergisi*, V (2005), s. 171-190.
- Okumuş, Ejder, "Fârâbî Felsefesinde Toplum Teması", *Toplum Bilimleri Dergisi*, XIII/25 (2019), s. 11-28.
- Okumuş, Ejder, "Fârâbî Felsefesinde Toplumsal Kavramlar: Bir Başlangıç Çalışması", *Aksiyom Felsefe Dergisi*, III/2 (2018), s. 45-67.
- Okumuş, Ejder, "Fârâbî'nin Din Sosyolojisine Katkıları – Bir Giriş Denemesi", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/9 (2018), s. 21-40.
- Okumuş, Ejder, "Fârâbî'nin Medeniyet Sosyolojisine Katkıları", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, XXI (2016), s. 1-30.
- Okumuş, Ejder, *Fârâbî'de Toplum*, Ankara 2020.
- Sunar, Lütfi, *Modernleşme Kuramı*, İstanbul 2011.
- Turner, Bryan S., "Orientalism and the Study of Islam", *British Journal of Sociology*, XLII/2 (1991), s. 263-284.
- Turner, Bryan S., *Orientalism, Postmodernism and Globalism*, London 2002.
- Weber, Max, *The City*, Glencoe (IL) 1966.